
EMBERI JOGI ENCIKLOPÉDIA

Szerkesztette: LAMM VANDA

© Bragyova András, 2018
© Kardos Gábor, 2018
© Lamm Vanda, 2018
© és a szerzők, 2018
© HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., 2018

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

Bragyova András, Kardos Gábor, Lamm Vanda

LEKTOROK:

Kukorelli István, Lévay Miklós

A kiadó számára minden jog fenntartva. Jelen könyvet, illetve annak részleteit tilos reprodukálni, adatrendszerben tárolni, bármely formában vagy eszközzel – elektronikus, fényképeszeti úton vagy más módon – a kiadó engedélye nélkül közölni.

ISBN 978-963-258-345-7

Budapest, 2018

A HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft. kiadása

Internet: www.hvgorac.hu

E-mail: info@hvgorac.hu

Felelős kiadó: dr. Frank Ádám, a kft. ügyvezetője

Felelős szerkesztő: dr. Gábor Zsolt

Tipográfia és műszaki szerkesztés: Harkai Éva

A szedés a HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadóban készült

BÉKÉHEZ VALÓ JOG

SULYOK GÁBOR*

1. Kialakulás

A béke megteremtésének és megőrzésének vágya egyidős az emberi közösségek közötti széles körű és szervezett erőszak megjelenésével. Ez a történelem egészén átívelő küzdelem alapvető emberi szükségletekre vezethető vissza. Hátterében az a napjainkban magától értetődő felismerés áll, hogy a béke elengedhetetlen feltételét képezi az egyén és a különböző közösségek létezésének, kibontakozásának és sokrétű fejlődésének. A béke irányába mutató törekvések többféle formát öltöttek az elmúlt évezredek során. Elegendő felidézni a békés élet fontosságát hirdető vallási, erkölcsi és filozófiai tanításokat, az igazságos háború természetjogi doktrínáját, az „örök béke” megteremtésével foglalkozó tervezeteket, az első világháború után a háború kiküszöbölésére tett intézkedéseket, melyek a második világháború végén az erőszak alkalmazása és az erőszakkal való fenyegetés tilalmában teljesedtek ki. Mivel az átfogó és objektív tilalom ellenére a fegyveres erő igénybevétele változatlanul a nemzetközi közösség életének része maradt és a béke ügyének előmozdítása új szemléletet és megoldásokat követelt, sokan a fordulatot a béke emberi jogi közegbe ágyazásától és a békéhez való jog meghirdetésétől várták.

Egyes nézetek szerint a békéhez való jog első ízben az 1946. évi japán alkotmányban nyert rögzítést, melynek preambuluma elismeri a világ valamennyi népének jogát arra, hogy békében, félelemtől és nélkülözéstől mentesen éljen. Noha a kinyilatkoztatás fő elemei napjainkban a békéhez való jog részeként is feltűnnek, a dokumentum elfogadásának történelmi körülményei, belső összefüggései és az emberi jogok fejlődésének hajdani állása fényében kizárható, hogy a tárgyalt jog ekkor keletkezett. Ily módon a japán alkotmány inkább az előképek, mintsem a források közé sorolható. A békéhez való jog létrejötte hozzávetőlegesen a hidegháborús szembenállás enyhülésének idejére tehető. Bár a pontos dátumot lehetetlen meghatározni, iránymutatással szolgálhat, hogy a Vöröskereszt XXI. Nemzetközi Konferenciája 1969 szeptemberében, míg az Emberi Jogok Bizottsága (→ *ENSZ emberi jogi intézmények*) 1976 februárjában fogadott el olyan határozatot, melyben a békéhez való jog már emberi jogi kontextusban szerepelt. Egyúttal kezdetét vette a téma tudományos vizsgálata is: Karel Vašák „szolidaritási jogokról” szóló, 1977 novemberében megjelent tanulmánya az emberi jogok harmadik generációjának (→ *harmadik generációs emberi jogok*) tagjaként tett említést a békéhez való jogról.

* PhD, tudományos főmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet; egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar.

2. Források

A békéhez való jog forrásainak bemutatása különös nehézségekkel szembesít. Minthogy a jog középpontjában álló béke szorosan összefügg a nemzetközi jog számos egyéb – gyakran az emberi jogok rendszerén kívül elhelyezkedő – szabályával vagy intézményével, a források legszélesebb értelemben vett köre jóformán áttekinthetetlen. Félreértésekre adhat okot továbbá, hogy a békéhez való jog kialakulásával olykor évek vagy évtizedek óta létező, rokon természetű előírásokat is a jog tartalmi elemeiként tüntetnek fel, így a megismerés forrásainak némelyike időben megelőzi magának a jognak a létrejöttét. Kiváló példa erre az Egyesült Nemzetek Alapokmánya, a Népiirtás Büntetettének Megelőzéséről és Megbüntetéséről szóló Egyezmény (→ *genocídium tilalma*), vagy az *Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata*. Ezek az okmányok csaknem három évtizeddel a békéhez való jog előtt jöttek létre, mégis nélkülözhetetlenek a tartalom feltárása szempontjából.

Univerzális szinten sem az általános, sem a speciális emberi jogi egyezmények nem nevesítik a békéhez való jogot. Ez a körülmény egyfelől az egyetemes konszenzus hiányára, másfelől a keletkezés eltérő időpontjaira vezethető vissza: az okmányok egy részének elfogadásakor a nemzetközi közösség még nem ismerte ezt a jogot. Léteznek ellenben olyan előírások, melyek – az emberi jogok elválaszthatatlansága és kölcsönös összefüggése miatt – könnyen kapcsolatba hozhatók a békéhez való joggal. Ilyen például a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának (→ *Egyezségokmányok*) háborús propaganda tilalmát kimondó szakasza, mely a → *véleménynyilvánítás szabadságának* korlátjaként jelenik meg [20. cikk (1) bekezdés], ám a békéhez való jog elemének is tekinthető. Hasonló szerződési előírással találkozunk a Migráns Munkavállalók és Családtagjaik Jogainak Védelméről szóló Nemzetközi Egyezményben [13. cikk (3) bekezdés c) pont]. Kapcsolatba hozhatók a békéhez való joggal a Gyermek Jogairól szóló Egyezmény (38. cikk) (→ *gyermeki jogok*), a gyermekek fegyveres konfliktusba történő bevonásáról szóló kiegészítő jegyzőkönyv (1–4. cikk) és a gyermekmunka legrosszabb formáinak betiltásáról és felszámolásáról szóló egyezmény [3. cikk a) pont] azon rendelkezései is, melyek a gyermekek fokozott védelmét és a gyermekkatonák alkalmazásának kiküszöbölését várják el a részes államoktól.

A regionális egyezmények közül az *Ember és Népek Jogainak Afrikai Kartájában* (→ *emberi jogok védelmének afrikai rendszere*) és a nők jogairól szóló kiegészítő jegyzőkönyvében található kifejezett rendelkezés a békéhez való jogról. Míg a karta a népek nemzeti és nemzetközi békéhez és biztonságához való kollektív jogaként (23. cikk), a kiegészítő jegyzőkönyv a nők békés létezéshez és a béke előmozdításában és fenntartásában való részvételéhez fűződő individuális jogaként (10. cikk) említi a békéhez való jogot. Idekívánkoznak még az Afrikai Karta a Gyermek Jogairól és Jólétéről azon szakaszai, melyek a gyermekek fegyveres összeütközés idején való védelme és a gyermekkatonák alkalmazásának kiküszöbölése terén állapítanak meg kötelezettségeket (22. cikk). Az afrikai regionális szabályozásnak köszönhetően kezdetét vette a releváns esetjog kialakulása is: a békéhez való jog egyaránt felbukkant az Ember és Népek Jogainak Afrikai Bizottsága és az Ember és Népek Jogainak Afrikai Bírósága előtt folyó eljárásokban.

Kifejezetten a békéhez való joggal jelenleg sem az európai és az amerikai regionális, sem az arab szubregionális egyezményekben nem találkozunk. Az → *Emberi Jogok Európai Egyezménye* értelemszerűen hallgat, az *Emberi Jogok Amerikai Egyezménye* (→ *emberi jogok védelmének amerikai közti rendszere*) csak a háborús propaganda tilalmát rögzíti [13. cikk (5) bekezdés]. Az → *Emberi Jogok Arab Kartájának* eredeti szövegében még szerepelt az állampolgárok azon joga, hogy olyan környezetben éljenek, melyben,

egyebek mellett, támogatják a nemzetközi együttműködést és a világbéke ügyét (35. cikk), de a felülvizsgált és hatályba léptetett változatból ezt a rendelkezést mellőzték. Az Egyezségokmány a gyermek jogairól az iszlámban egy mondatot szentel a témának, mely a gyermekvédelem körében, a gyermekkatonák alkalmazását tiltja [17. cikk (5) bek.].

A normatív jelleget nélkülöző dokumentumok között első helyen kell kiemelni az Egyesült Nemzetek Közgyűlése által elfogadott határozatokat. Két esztendővel az Emberi Jogok Bizottságának úttörő határozatát követően, a világszervezet plenáris főszerve egy elvi jelentőségű nyilatkozatot bocsátott ki a társadalmak békés életre való felkészítéséről (A/RES/33/73), melyet néhány évvel később egy már kifejezetten a népek békéhez való jogáról szóló nyilatkozat követett (A/RES/39/11). Ezután a Közgyűlés számos határozatot fogadott el a témában, egészen a kétpólusú világrend megszűnéséig. Ekkor több mint egy évtizeden át tartó szünet következett, melynek magyarázataként elsősorban a nemzetközi környezet radikális átalakulása – konkrétan a békéhez való jog egyik fő támogatójának számító szocialista blokk felbomlása – jelölhető meg. A folyamat átmeneti megtorpanásának azonban pozitív hozadéka is volt: a békéhez való jog jórészt megszabadult a kétpólusú világrend idején hordozott politikai és ideológiai töltésétől, noha egyetemes elfogadottságot még ezáltal sem nyert.

Magától értetődően a kihagyás nem jelentette a béke ügyének háttérbe szorulását. A békéhez való jogról szóló határozatok elfogadása egy ideig ugyan szünetelt, de a béke előmozdítására tett más – emberi jogi szempontból sem közömbös – erőfeszítések ebben az időszakban is folytatódtak. Ezt bizonyítja például a béke kultúrájáról szóló közgyűlési nyilatkozat és cselekvési terv elfogadása (A/RES/53/243). Ennek kidolgozásában és megvalósításában nagy szerep hárult az Egyesült Nemzetek Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezetére, melynek Alkotmánya oly találóan mutat rá preambulumban a szakosított intézmény egyik fő feladatára: „Mivel a háborúk az emberek tudatában keletkeznek, az emberek tudatában kell a béke védelme érdekében munkálkodni.” Fontos fejlemény, hogy a Közgyűlés az ezredfordulót követően ismét foglalkozni kezdett a békéhez való joggal, és hosszú évek munkájának eredményeként egy új nyilatkozatot is elfogadott a témában (A/RES/71/189).

Az Egyesült Nemzetek segédszervei által kibocsátott, kötelező erővel nem rendelkező dokumentumok szintén értékes forrásul szolgálnak. Az Emberi Jogok Bizottsága 1976 után harminc éven keresztül, egészen a testület megszüntetéséig, több határozat elfogadásával járult hozzá a békéhez való jog megszilárdulásához. Határozatainak egy része közvetlenül a békéhez való joggal foglalkozott, egy másik része – például a katonai szolgálat lelkiismereti okok miatti megtagadásának jogát elismervén – közvetve kapcsolódott hozzá. Az Emberi Jogok Bizottságának korábbi erőfeszítéseit napjainkban az Emberi Jogi Tanács folytatja, mely meghatározó szerepet játszott a békéhez való jogról szóló új közgyűlési nyilatkozat megszületésében is.

Regionális és szubregionális szinten a Kairói Nyilatkozat Az Emberi Jogokról az Iszlámban és a Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetségének Emberi Jogi Nyilatkozata (→ *emberi jogok regionális védelme az ázsiai és a csendes-óceániai térségben*) érdemel említést: míg az előbbi a fegyveres összeütközések idején irányadó néhány humanitárius elvárást rögzít (3. cikk), az utóbbi individuális és kollektív jogként ismeri el a békéhez való jogot (38. cikk).

Érdemes felidézni továbbá azokat a magánkezdeményezések nyomán létrejött, normatív jelleget nélkülöző, ám számottevő autoritással bíró dokumentumokat, melyek a békéhez való jogból fakadó jogositványok és kötelezettségek meghatározására vállalkoznak. Ilyenek például a Luarcában, a Bilbaóban, a Barcelonában, a Santiago de

Compostelában, az Oslóban vagy a Londonban elfogadott deklarációk. Noha az általánosság magasabb fokán kezelik a tárgyalat jogot, szintén idekiváncozik a Népek Jogainak Egyetemes Nyilatkozata (1, 3. cikk) és a Szolidaritási Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának tervezete (1–2. cikk). Mindemellett a békéhez való jog egyes államok alkotmányában is megerősítést nyert.

3. Tartalom

Az emberi jogok harmadik generációjába tartozó békéhez való jog alanyát, kötelezettjét és tartalmát illetően sem az elméletben, sem a gyakorlatban nincs egyetértés. Mivel a béke individuális és kollektív jogként is felfogható, a különböző dokumentumok eltérő terjedelemben határozzák meg az alanyok körét. Ily módon a békéhez való jog hordozói között egyaránt megjelenik az egyén, a nép, a nemzet, az állam és az emberiség. Ez a sokszínűség számos értelmezési nehézséget okoz. Mindezen nehézségek ellenére az előfordulások gyakorisága arra enged következtetni, hogy a békéhez való jog általánosan elfogadott alanyának az egyén és a nép tekinthető.

A békéhez való jog kötelezettjének meghatározása sem mentes a nehézségektől. Bár az elsődleges kötelezettként egyértelműen az állam jelölhető meg, a béke megteremtésével és megőrzésével összefüggő feladatok ellátása messze meghaladja az egyes államok képességeit és lehetőségeit. Ehhez az elképzelhető legszélesebb nemzetközi összefogás szükséges, melyben a tágabb értelemben vett nemzetközi közösség csaknem minden tagja fontos szerepet játszik. Így a békéhez való jog hatékony érvényre juttatásához elengedhetetlen a nemzetközi szervezetek és intézmények, a nem kormányközi szervezetek, a nagy egyházak, a multinacionális és a transznacionális vállalatok, a tömegtájékoztatás és a nemzetközi közvélemény tevékeny közreműködése is. Ez a felsorolás azonban lényegesen tágabb a potenciális kötelezettek körénél, lévén a szereplők túlnyomó többsége nem rendelkezik nemzetközi jogalanyisággal, vagyis rájuk nemzetközi jogi értelemben vett kötelezettség nem róható.

A békéhez való jog tartalmának áttekintése előtt feltétlenül tisztázni kell, hogy a „béke” nem az erőszak hiányát jelentő negatív, hanem a jóval tágabb pozitív értelmében használatos. Pozitív értelemben véve a béke olyan politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális és jogi környezetként írható le, melyet – az erőszak hiányán túl – az igazságosság, az esélyegyenlőség, a hatalom és az erőforrások méltányos elosztása, a jog uralma és az emberi jogok maradéktalan érvényesülése jellemez. Minthogy ez a koncepció a béke hosszú távú megőrzésének céljából az erőszak hátterében álló strukturális okok azonosítására és kiküszöbölésére is figyelmet fordít, a békéhez való jog reálisan számításba vehető tartalmi elemeinek halmaza rendkívül széles és összetett. E körülmény hatása a különböző dokumentumokon is tetten érhető, mely – az alanyok kapcsán jelzett zavarokkal együtt – nagyban megnehezíti a békéhez való jogból folyó jogosítványok és kötelezettségek koherens rendszerbe foglalását.

Első helyen említendőek a békéhez való jog általános kereteit alkotó nemzetközi jogi alapelvek. Ilyen az államok szuverén egyenlőségének elve, az erőszak alkalmazása és az erőszakkal való fenyegetés tilalma, a beavatkozás tilalma, a nemzetközi viták békés rendezésének elve, a → *népek önrendelkezési joga*, az államok együttműködési kötelezettségének elve és a vállalt kötelezettségek jóhiszemű teljesítésének elve. Eme alapelvek egyes szerkezeti egységei – nyilván a békéhez való jog által hordozott üzenet világosabbá és nyomatékosabbá tétele érdekében – önállóan és egyedi kontextusba helyezve is felbuk-

kanhatnak. Ekként elkülönült tartalmi elemek formájában is találkozhatunk az államok területi épségének és határainak sérthetlenségével, a nukleáris és minden egyéb háború elkerülésének igényével, a más államok ellen irányuló felforgató és terroristatevékenységek támogatásának tilalmával, a népek létezéshez és területük békés birtokolásához fűződő jogával, a népek kizsákmányolásának tilalmával és a gyarmati, idegen vagy faji elnyomó uralom tilalmával. Megjegyzendő, hogy bár az erőszak tilalmának hatálya az államok egymás közötti kapcsolataira korlátozódik, a békéhez való jog az államon belüli erőszak megelőzését és felszámolását is megköveteli.

Külön halmazban helyezhetők el az olyan politikai és jogi elvárások, mint a fegyverkezési verseny befejezése, a tömegpusztító és a hagyományos fegyverek általános és teljes, hatékony nemzetközi ellenőrzés mellett történő leszerelése, a védelmi kiadások csökkentése nyomán felszabaduló összegek fejlesztési célokra fordítása, a világűr békés célú felhasználása, a tudományos eredmények békés célú hasznosítása, valamint a katonai magánvállalkozások működésének visszaszorítása és megfelelő jogi szabályozása. Témájukból adódóan leginkább idesorolhatók a nemzetközi humanitárius jog szabályai, kiváltképp a tiltott fegyverekre, a tiltott célpontokra és a polgári lakosság helyzetére vonatkozó előírások, és a békefenntartó műveletek tevékenysége kapcsán megfogalmazott követelmények. Ez utóbbi körbe tartozik például a polgári lakosság fokozott védelme, a szabályszerű és professzionális magatartás és az elszámoltathatóság.

Fontos egységet képeznek a kimondottan emberi jogi jellegű tartalmi elemek, melyek közül kiemelendő a háborús propaganda tilalma, a háborús politikával kapcsolatos bírálatok kifejezésre juttatásának joga, a háborús politika szervezett keretek között történő ellenzésének joga, a háborús politikával kapcsolatos tájékoztatás joga, a háborús politikával kapcsolatos döntések meghozatalában való részvétel joga, a katonai szolgálat lelkiismereti okok miatti megtagadásának joga, az emberi jogokat vagy a humanitárius jogot nyilvánvalóan sértő parancsok megtagadásának joga és az elnyomással szembeni ellenállás joga. Ebből a listából is látható, hogy a békéhez való jog közvetlen kapcsolatban van több más emberi joggal. Ilyen például az → *élethez való jog*, a gondolat, a vallás és a lelkiismeret szabadsága (→ *lelkiismereti és vallásszabadság*) a → *véleménynyilvánítás szabadsága*, az információhoz való jog → *információs szabadság*, az → *egyesülési jog*, a → *gyülekezési jog*, a politikai életben való részvétel joga, a → *fejlődéshez való jog*, az → *egészséges környezethez való jog*, vagy az emberi jogok és szabadságok maradéktalan érvényesüléséhez megfelelő társadalmi és nemzetközi viszonyokhoz való jog. Egyes dokumentumok itt nevesítik még a humán biztonság kategóriáját, különös tekintettel a félelemtől és nélkülözéstől mentes életre, melyen belül a kielégítő életszínvonalhoz – így az → *élelemhez*, a → *vízhez*, a → *lakhatáshoz*, az → *oktatáshoz*, az egészségügyi ellátáshoz és a szociális biztonsághoz (→ *szociális jogok*) – fűződő jogok is a békéhez való jog elemeiként tűnnek fel.

Megemlíthető továbbá az sérülékeny személyi csoportok, például a menekültek (→ *menekültek jogai*), a nők (→ *nők jogai*) és a gyermekek fokozott védelme (gyermekkatona alkalmazásának tilalma), az emberi jogi jogsértések megelőzése, kivizsgálása és jóvátétele, az intolerancia, az idegengyűlölet, a hátrányos megkülönböztetés (→ *hátrányos megkülönböztetés tilalma*) és az apartheid kiküszöbölése (→ *faji alapú diszkrimináció tilalma*), a védelmi felelősség ellátása (→ *humanitárius intervenció*), és az olyan nemzetközi bűncselekmények üldözése és megbüntetése, mint a népirtás (→ *genocídium tilalma*), az emberiség elleni bűncselekmények, a háborús bűncselekmények és az agresszió bűncselekménye. Végezetül, a tartalmi elemeknél kell szót ejteni a békéhez való jog érvényre juttatásához szükséges nemzeti és nemzetközi szintű intézkedésekről. Eme in-

tézkedések sora a béke oktatásban és nevelésben való megjelenítésétől, a hatékony ellenőrzési mechanizmusok kialakításán keresztül, egészen a nemzetközi béke és biztonság fenntartása és helyreállítása terén felelősséget viselő szervezetek és intézmények reformjáig terjed.

Hangsúlyozandó, hogy a fenti felsorolás mindössze a leggyakrabban előforduló tartalmi elemek önkényes és laza tematikai rendszerbe foglalt áttekintését nyújtja. Mivel a békéhez való jog tartalmát illetően sem az elméletben, sem a gyakorlatban nincs egyetértés, és az egyes dokumentumokban közölt katalógusok között is jelentős eltérések mutatkoznak, az elemek taxatív felsorolása nem állítható össze. Megfigyelhető azonban, hogy a békéhez való jog lényegében egy gyűjtőkategória, mely egyaránt magában foglal individuális, kollektív és vegyesen individuális/kollektív jogként létező vagy leképezhető előírásokat, melyeket a jog eszközeivel nehezen megragadható elvárások egészítenek ki.

Jogi jellegét tekintve a békéhez való jog a *soft law* (puha jog) körébe sorolható. Ez a minősítés annak ellenére helytállónak tűnik, hogy a békéhez való jog elismerést nyert néhány kötelező erejű okmányban, szórványosan eljárások tárgyát képezte regionális emberi jogi fórumok előtt, és tartalmi elemeinek tekintélyes hányada a nemzetközi jog kötelező – néha egyesesen feltétlen alkalmazást igénylő – szabályai közül kerül ki. Noha részben kötelező erejű normákat ölel fel és rendez tematikus hálózatba, maga a gyűjtőkategória még nem lépett túl a puha jogi létezés fázisán. Hiába jellemzik tehát a békéhez való jogot időnként „természetes”, „szent” vagy „elidegeníthetetlen” jogként, több komponense még olyan mértékben homályos, hogy túlzás lenne kikristályosult jogi normaként kezelni. Ezt a feltevést erősíti a globális konszenzus hiánya és a szakmai bírálatok tömege is. Mindezek ellenére kétségtől öröndetes fejleményként kell értékelni, hogy az elméleti és a gyakorlati viták a háború „szent” joga helyett már a béke „szent” jogáról szólnak.

TRODALOM

- Alston, Philip: Peace as a Human Right. *Bulletin of Peace Proposals*, 11. (1980) 319–329.
- Kardos Gábor: *Emberi jogok egy új korszak határán*. T-Twins Kiadó, Budapest, 1995.
- Mavi Viktor: Szolidaritási jogok vagy az emberi jogok harmadik nemzedéke? *Állam- és Jogtudomány*, 30. (1987–1988), 151–173.
- Nastase, Adrian: The Right to Peace, In: Bedjaoui, Mohammed (ed.): *International Law: Achievements and Prospects*. UNESCO – Martinus Nijhoff Publishers, Paris–Dordrecht, 1991. 1219–1231.
- Roche, Douglas: *The Human Right to Peace*. Novalis Press, Ottawa, 2003.
- Tehindrazanarivelo, Djacoba Liva – Kolb, Robert: Peace, Right to, International Protection, In: Wolfrum, Rüdiger (ed.): *The Max Planck Encyclopedia of Public International Law*. Vol. VIII. Oxford University Press, Oxford, 2012. 153–160.
- Tomasevski, Katarina: The Right to Peace. *Current Research on Peace and Violence*, 5. (1982) 42–69.
- Tomuschat, Christian: Recht auf Frieden. Ein neues Menschenrecht der dritten Generation? *Europa Archiv*, 40. (1985) 271–278.